

Meeuse - Spel met de werkelijkheid

Piet Meeuse (1947), literatuurcriticus en filosoof, is geboeid door het vermogen van de mens om zichzelf te transcenderen. Door deze transcendentie leert hij niet alleen de wereld van de ander en het andere exploreren, maar hij leert hierdoor ook zichzelf kennen. De taal is hierbij het middel bij uitstek. Ze geeft ons de mogelijkheid om een imaginaire leefwereld te scheppen. Om het eigen ik te verwijderen gebruikt de mens allerlei vormen, vooral in die van een roman.

1. Taal en imaginaire leefwereld

De taal is het vermogen om je eigen grenzen in ruimte en tijd te doorbreken en in een imaginaire wereld te leven. Elk ding kan in beginsel iets anders worden. Dat is mimetisch taalgebruik. Niets is aan zichzelf gelijk.

1.1. Taal als exploratiemiddel

Exploratiemiddel

‘En wat voor het lezen (en het schrijven) van verhalen geldt, gold al veel langer voor het vertellen en beluisteren van een verhaal: Het is misschien wel de oudste vorm van geestelijke activiteit, en het eigenaardige ervan is dat het zich weliswaar hier en nu afspeelt, maar dat het je tegelijkertijd verplaatst in een andere wereld.

Dit vermogen tot transcenderen (want dat is het: het overschrijden van je eigen grenzen in ruimte en tijd, het vertoeven in een imaginaire wereld) is ongetwijfeld het wonderlijkste vermogen waarover mensen beschikken. Het is het vermogen om van jezelf te verschillen en de fysieke beperkingen van ruimte en tijd op te heffen – in taal’. (Meeuse P. 1992, 29)

‘Een mens die zich niet blindstaart op zijn unieke ‘menselijkheid’, maar die zich bewust is van zijn eigen beperkingen en juist van daaruit, door een intensieve exploratie van het andere, nieuwe mogelijkheden in zichzelf ontdekt. En aangezien de mens een taaldier is, zoals de mossel een schelpdier, is de taal het middel bij uitstek voor die exploratie’. (Meeuse P. 1992, 106-107)

Mimetische taalgebruik

‘Het mimetisch vermogen, de ervaring van de metamorfose, is in aanleg iets heel lichamelijks en affectiefs [...]. Het opvallendste in het mimetisch vermogen is juist die inschakeling met huid-en-haarvan de eigen existentie, die lijnrecht tegenover de objectiveringsprocedures van de moderne kennis lijkt te staan. Het is een proces van experimentele zelfverandering, waardoor men zich bewust werd van overeenkomst en verschil. Dit mimetisch vermogen zou je kunnen omschrijven als het vermogen om van zichzelf te verschillen door het creëren van een overeenkomst met iets anders [...] De ‘rozevingerige dageraad’ van Homerus, waarin de oorspronkelijke lichamelijke van het vergelijken nog herkenbaar is, breidt zich als taal uit over al het bestaande. In het licht van deze mimetische taal wordt alles vergelijkbaar met alles. In het licht van deze mimetische taal kan elk ding in principe alle andere mimeren. Dat mag buitengewoon verwarrend zijn, het is ook buitengewoon vruchtbaar gebleken. Met zijn

taal wierp de mens het lont in het kruidvat van de wereld en in het weergaloze vuurwerk dat daaruit ontstond is niets nog gelijk aan zichzelf: elk ding roept in eerste instantie andere dingen op. Het kan zich alleen definiëren in en door het andere (zoals ook ieder woord de andere woorden nodig heeft om zich te definiëren.) (Meeuse P. 1992, 275)

1.2. Het beeld

Het beeld kan een projectie zijn van ons innerlijk leven. Meeuse ziet in onze tijd een (negatieve) ontwikkeling van beeld naar camera. D.w.z. een fotografisch beeld, dat in feite geen beeld meer is, maar een opname. ‘Niets is tegenwoordig eenvoudiger dan het maken van beelden, maar des te moeilijker wordt het om er iets mee uit te drukken’.

Camera

‘Als dat juist is, moet de opkomst van het gemechaniseerde oog van de camera (met alle technologische revoluties van dien) ook onze perceptie van beelden ingrijpend gewijzigd hebben. Als wij elke willekeurige foto-opname als beeld accepteren, heeft het woord ‘beeld’ dan niet zijn oorspronkelijke betekenis verloren, namelijk dat het een ‘Gebilde’ is, een nagebootste vorm, een geheel dat zijn samenhang ontleent aan de visie van een maker? Valt de bodem er dan niet uit?’ (Meeuse P. 2006, 136).

Visie

‘Daarom lijkt het me niet overdreven te zeggen dat het beeld als menselijke realiteit – als projectie van een innerlijke wereld, van een visie – ten onder dreigt te gaan in de ongebreidelde expansie van de beeldtechniek. Camera’s produceren ontelbare beelden, maar het zijn zelden beelden die het stempel dragen van een indringende blik. Van een intense aandacht [..].

Alles wat binnen het kader van een beeldscherm of de foto zichtbaar is, accepteren wij als beeld, hoewel het in feite niet meer is dan een ingekaderde ruimte. Die ruimte is nooit leeg. Zodra de videocamera is ingeschakeld, vertoont hij ‘beeld’, -ongeacht waarop hij gericht is. Precies zoals wanneer je je ogen opendoet.

Die veranderde inhoud van het begrip ‘beeld’ is ook af te lezen aan ons taalgebruik. ‘En wanneer kom ik in beeld?’ vraagt iemand die wil weten wat zijn rol in een bepaald gebeuren is. ‘In beeld zijn’ en ‘buiten beeld blijven’ zijn de hedendaagse uitdrukkingen die duidelijk maken dat het kader de hoofdrol speelt en dat het beeld inmiddels fungeert als een soort neutrale ontvangstruimte, de ruimte van de openbaarheid: een podium waarop men al of niet gezien wil worden’. (Meeuse P. 2006, 139-140)

1.3. Betovering en illusie

Meeuse spreekt over allerlei soorten van betovering, na eerst omschreven te hebben wat voor hem betovering is. Betovering en illusies brengen ons in de ban van de werkelijkheid.

Betovering

‘De ervaring van de betovering is dus vergelijkbaar met die van gevangenschap; je gedachten, gevoelens en waarnemingen bewegen zich niet meer, ze cirkelen rond in een beperkte ruimte. Als een mot om de lamp. Maar die beperking werkt als een focus: zo ontdek je ook nieuwe dingen. Dat is het bijzondere, en het waardevolle ervan. Wanneer je ‘in de ban raakt’ van iets (nog zo’n uitdrukking), wil dat ook zeggen dat je perceptie verandert: je neemt dingen waar die je niet eerder had opgemerkt, of je ziet ze op een nieuwe manier, waardoor ze iets anders gaan betekenen. Vaak zijn het kunstenaars die in staat zijn deze verandering uit te lokken, en als ze dat bewerkstelligen, doen ze in feite hetzelfde als wat magiërs in vroeger tijden deden’. (Meeuse P. 2006, 12)

Illusie

‘Ik gebruik dat woord hier met een zekere aarzelings, omdat het meestal een pejoratieve lading heeft. Het geldt als een regelrechte diskwalificatie. Maar hoe terecht is dat eigenlijk?’

Een illusie, zegt het woordenboek, is een zinsbegoocheling. Iets bedrieglijks. Maar misschien heeft dat woord toch een te negatieve lading gekregen. Het stamt van het Latijnse werkwoord ‘illudere’ –dat met spelen te maken heeft. Op iets inspelen. Zinspelen. Het had ook met spot en ironie te maken en kreeg pas later, in het christelijk Latijn, de meer negatieve betekenis van ‘begoocheling’, ‘verzoeking’.

Dat spelelement is vrijwel helemaal verdwenen in de manier waarop we het woord gebruiken. Maar in verband met het soort waarneming waarover ik het heb, kan dat speelse element verhelderend zijn: de betovering is een illusie voorzover het gaat om een waarneming die zich niet laat objectiveren. Dat maakt haar in zekere zin verdacht, want oncontroleerbaar, maar er schuilt ook iets positiefs in: juist omdat deze waarneming geen afstandelijk observeren is, maar zich laat verleiden tot een spel. Ze speelt in op wat wordt waargenomen. En dat is een interactie waardoor de betekenis van de dingen op losse schroeven komt te staan. Je weet niet precies wat je ziet, en juist dat element van onzekerheid, van onbepaaldheid, maakt het spannend en biedt de speelruimte waarin nieuwe verbanden zichtbaar kunnen worden en andere betekenissen kunnen ontstaan dan de gangbare. Dat is de verandering van de perceptie waarover ik sprak. En die ‘gevangenschap’ waarin je je vrijwillig begeeft is dus ook te interpreteren als het betrokken-raken in een spel waaraan niet alleen de zintuigen maar ook het denken en het voelen actief deelnemen’. (Meeuse P. 2006. 20-21)

1.4. Geloof en mythe

In het hoofdstuk over de mirakelspelen bij Harry Mulisch zegt Meeuse, dat Mulisch op zoek is naar een werkelijkheid die niet meer verhelderd kan worden, die geen achtergronden meer heeft omdat zij zelf achtergrond is en helderheid: de bodem van de hoge hoed waarin de konijnen huizen.

Het ongrijpbare

‘Want als je inziet dat een verschijnsel als ‘geloof’, en de behoefte aan een geloof, is terug te voeren op het ongrijpbare, maar reële transcendentie die we zelf produceren – en die ook na

de verdwijning van de goden blijft bestaan- , waarom zou je dan de vacante ruimte die achterblijft niet kunnen opvullen met verhalen die dit eigenaardige proces (deze ‘procedure’) zelf zichtbaar te maken.

Dat is wat Mulisch heeft gedaan, en dat resulteerde in verhalen waarin het existentiële probleem van het geloof geen enkele rol speelt (omdat dát nu juist verplaatst is van het vertelde naar het meta-niveau van het vertellen en het schrijven zélf; hij speelt met het geloof van de lezer).

Dat onderscheidt hem van schrijvers als Reve en Kellendonk: waar hun ironie wanhoop uitdrukt, omdat hun verlangen naar een ‘hogere werkelijkheid’ botst met hun onvermogen om erin te geloven, is Mulisch’ ironie speels en opgewekt van karakter omdat voor hem de menselijke realiteit altijd het enige uitgangspunt is geweest. Hij heeft leren spelen met die ‘lege transcendentie’ waar anderen alleen maar mee kunnen worstelen’. (Meeuse P. 1999, 136-137)

Mythe als oudste vorm

‘Dit vermogen tot transcenderen (want dat is het: het overschrijden van je eigen grenzen in ruimte en tijd, het vertoeven in een imaginaire wereld) is ongetwijfeld het wonderlijkste vermogen waarover mensen beschikken. Het is het vermogen om van jezelf te verschillen en de fysieke beperkingen van ruimte en tijd op te heffen – in taal. Dat aan dat vermogen oorspronkelijk een magische kracht werd toegekend, en een religieuze betekenis, ligt voor de hand. Het verhaal in zijn oudste vorm, de mythe, genoot de onaantastbare autoriteit van een openbaring, en het vertellen, of beter: reciteren ervan was dan ook een sacrale, rituele handeling. Een collectieve aangelegenheid’. (Meeuse P. 1992, 28).

2. De verwijding van het ik

2.1. Het ik als fictie

Meeuse geeft in kort bestek de geschiedenis van het ‘ik’ weer, zoals dat in de literatuur tot uitdrukking komt. Van het autonome ik uit de Renaissance blijft niet veel meer over. Het ‘ik’ vervluchtigt en wordt onherkenbaar voor zichzelf.

De vervluchtiging

‘Niets is ongrijpbarder dan dat ‘ik’, zodra het eenmaal doorzien wordt als een soort fictie. Het trotse zelfbewustzijn van de Renaissance, dat autonome individu waarop het nieuwe Europa haar humanistische waarden baseerde, begint halverwege de negentiende eeuw van binnenuit te verkrumelen. Het lijkt te vervluchtigen als een luchtspiegeling of het vermenigvuldigt zich tot vele ‘ikken’: het houdt zich bij voorkeur daar op waar het niet is – buiten zichzelf, in de ander en in het andere. Daarom is het theater met zijn ‘proteushafte Wandlungsreichtum’ (dixit Thomas Mann), net als de droom, bij uitstek geschikt als metafoor voor de ongrijpbaarheid van dat ‘ik’ – die Niemand die iedereen en alles zijn kan’.

Onherkenbaar

'Het 'ik' herkent zichzelf niet meer. Dat is een van de fundamentele ervaringen waaruit de moderne poëzie is voortgekomen. Niet voor niets is Rimbaud, een van de aartsvaders van de moderne poëzie, haast nog beroemder vanwege dat ene zinnetje uit een brief 'Je est un autre', dan vanwege zijn poëzie. (Dat die 'ander' hier betrekking heeft op het onbewuste wijst nog op een andere kant van deze identiteitsproblematiek: ook van binnenuit wordt de autonomie van het 'ik' bedreigd). Vaak is de ontdekking van die leegte achter het masker een smartelijke ervaring' [...]

Dat is kennelijk de keerzijde van die 'Gabe der Verwandlung' – het besef van de problematische identiteit, van het 'ik' als een paradox, zoniet als een fata morgana. Overigens ontstaat dat probleem alleen daar waar dat 'ik' zich al te zeer op zichzelf concentreert' (Meeuse P. 1992, 196-197).

2.2. De roman als spel met de werkelijkheid

De roman is het spel met de werkelijkheid, met de meest onwaarschijnlijke hypothesen. Ze heeft geen titanische ambities (Prometheus), zoals in het maakbaarheidsideaal, maar ze is gericht op de beweeglijkheid van de geest, zoals bij Proteus. Proteus voelt zich thuis in de literatuur als element van metamorfosen. Het is niet de wereld van het narcistische ik, maar van het steeds van gedaante verwisselende ik.

Het spel van de vrije geest

'Geen wonder dat die geest zich bij tijd en wijle ook behoorlijk overschatte. Hij is maar al te geneigd, te vergeten dat hij uit de leerschool van het verhaal voortkwam, en het heeft lang geduurd voordat filosofen wilden inzien dat de kernproblemen van hun discipline te herleiden zijn tot dat transcenderende karakter van de taal. Want of de mens nu over de wereld nadenkt in streng afgebakende begrippen, of zich laat leiden door de verbeelding - dat alles speelt zich onveranderlijk af in die transcendente, imaginaire ruimte die hij zelf schept. En heilig of profaan, de handeling van het actualiseren van een imaginaire wereld, het zich verplaatsen in een wereld van woorden en betekenissen, blijft dezelfde. De verleiding om die wereld te verwarren met de materiële wereld blijft groot. Die verwarring is misschien zelfs onvermijdelijk. Want hoe je het wendt of keert - wie denkt transcendeert: zelfs de radicaalste scepticus hanteert de illusies die hij verwerpt; ook hij kan niet buiten zijn geloof in betekenissen. Daarom is Don Quichot minder gek dan hij lijkt.

Het is de verdienste van de literatuur dat ze van dat geloof (in betekenissen) een licht geloof heeft weten te maken, het spel van een wendbare geest die de zwaartekracht van de heilige overtuiging weet op te heffen met twijfel en ironie. Een manier om axioma's om te zetten in hypothesen. En dus een manier om na te denken over de werkelijke wereld. Een vorm van receptiviteit die openstaat voor de meest gedurfde en de meest onwaarschijnlijke hypothesen – niet om zich eraan te onderwerpen, maar om ermee te spelen en er spelenderwijs inzicht aan te ontlenuen'. (Meeuse P. 1992, 30)

Proteus in plaats van Prometheus

‘Misschien wordt het tijd om tegenover de prometheïsche, de hemelbestormende mens, die zich in de techniek op een langzamerhand angstaanjagende manier heeft verwezenlijkt, de kwaliteiten van een proteïsche mens eens te benadrukken. Een mens die minder titanische ambities heeft, die zich niet tot het goddelijke vermeet, maar genoeg heeft aan het spel met zijn eigen mogelijkheden.

Pindarus schreef het al: ‘O mijn ziel, streef niet naar onsterfelijkheid, maar put het veld der mogelijkheden uit’. Die proteïsche mens is bescheidener – maar des te ongrijpbarder voor het maakbaarheidsdenken. Als Prometheus het idee van de technè vertegenwoordigt, waarin alle kaarten gezet worden op rationele beheersing, dan staat Proteus voor de oorspronkelijke beweeglijkheid van de mimetische geest, de veelvormigheid en de inventiviteit van een poësis waarin het maken minder wordt benadrukt dan het worden. Een poëtica van de metamorfose’. (Meeuse P. 1992, 271).

Proteus en Pan

‘Proteus, de prelogische, mythische demon, voelt zich in de wereld van de literatuur als een vis in het water, want zij is een zee van beelden: het levende water van een taal die zich niet door de leidingbuizen van de logica laat persen. De literatuur is zijn element. Althans: voor zover zij het element van de metamorfosen wil zijn.

Ik heb gewaagd van de ‘vervluchtiging van het ik’, dat wil zeggen: van de narcistische illusie van uniciteit en autonomie, van dat soevereine individu dat meent dat de hele wereld om hem draait (en dat inmiddels verworpen is tot de doodzieke consument die meent dat het ‘zo fijn is om jezelf te zijn’). Proteus is de ontkenning van dat megalomane Ik. Hij ontwijkt degenen die hem te na komen in gedaanteverwisselingen; en is dat niet precies wat er gebeurt zodra je de vraag opwerpt wat dat Ik eigenlijk voorstelt? Wat er overblijft van dat narcistische Ik, zoals Paul Valéry signaleerde in zijn Cahiers, een Proteus: ‘het wezen dat niet geketend kan worden’, omdat het voortdurend van gedaante verwisselt. Het antwoord op die vraag naar de identiteit van het Ik ligt blijkbaar in de som van zijn ervaringen met het andere: alles wat niet-Ik is. Pan’. (Meeuse P. 1992, 277-278).

Literatuur

Meeuse P, De jacht op Proteus. Amsterdam 1992

Meeuse P. Oud nieuws. Amsterdam 1999

Meeuse P. Betoveringen. Essays. Amsterdam 2006